Марту Михайлівну Перепічку я спізнав давно: літ тому двадцять буде; я тоді був молодим парубком, а вона дівчиною літ шістнадцяти. Гарна була з себе тоді Марта Михайлівна, або як звали її МартуняІ Просто козир-дівка; краса на всю губу! Зростом висока, стан стрімкий, тонесенький; плечі широкі, закруглені, білі, наче сніг, рученята манюсенькі, кожа на них так і одливала блідо-рожевим кольором! Коса — товста, довга, чорна аж темна, наче ніч! Як вплете, було, стрічки та спустить, так трохи не до самої землі... чоло широке, пряме, немов виточене, а під ним гнулися брови, наче дві чорні п'явки, обвиваючи великі очі з довгими віями. Ой! Що то за очі були!.. Згадаєш їх, так ,і тепер помолодієш! Темно-сині, наче крило у ворона, а погляд!.. Погляду їх зроду-звіку я не забуду! Мабуть, коли б вмерши, я встав з гробу, то б першим ділом згадав

Мартунині очі! Такого погляду я ніде і ні в кого не бачив... Гляне, було, Мартуня — так з очей у неї аж іскри летять; а на самого тебе наче хто приском сипне!.. Дивишся, мовчиш, нічого не промовиш, доки не зведе вона з тебе свого палкого і палючого погляду... так наче хто в тебе річ одбере, немов занімієш! Якась чудна небесна сила була у Мартуніному погляді?..

Що ж дивного, що я закохався в Мартуню? Дивно було б, коли б не закохався в таку красу. То було перше моє кохання: не вернеться воно! Ні!.. Перше кохання і перші муки не вертаються. Та й добре! Цур йому! Що коли б у сорок літ та таким клекотом заклекотіла кров, яким вона клекоче у двадцять літ! Гай, гай! Хто його зна, що б тоді і робив чоловік!.. Двадцять літ минуло, а й досі, наче сьогодні, пам'ятаю, як тремтіло, як билося у мене серце до Мартуні. А як стисне, було, вона у мене руку, так завжди було вхоплюсь другою за лівий бік... так якось нехотя, мимоволі, ніби треба було придержать серце, щоб не вискочило...

От же й не побралися ми, а чому? Так собі!

"Не всі ж тії вінчаються, що вірненько кохаються..."

Раз при мені Мартуня стусонула межи плечі дівчину за те, що не швидко подала їй рукавички. Се було ще за кріпацтва, так тоді з слугами не панькалися так, як теперечки. Ні, тоді було малесеньке паненя, ще материне молоко не обсохло у нього на губах, а вже й воно б'ється...

І хто його знає, чого я за той духопелик не злюбив Мартуню? Служанки мені не жаль було: я знав, що у неї плечі привикли до духопеликів, і сама побита нічого не промовила, навіть не скривилася, навіть і виду не показала, що од Мартуні-ного духопелика стало їй або боляче, або соромно. От же не злюбив я Мартуню, та й годі; швидше попрощався з нею, вернувся додому, та ні з сього ні з того — в сльози. Молоді сльози не дорогі, тим-то, мабуть, і рюмсав я довго, наче мала дитина; рюмсав, аж доки не стомився і не заснув. І неня, й сестри питали: чого плачу? А я мовчав та плакав; таки й сам добре не знав — чому плачу? Виплакався, виспався добре, а другого дня подався геть-геть далеко від Мартуні. Та ото так і не стрічався з нею, навіть і не чув про неї нічого цілі двадцять літ, аж доки знов не вернувся до рідного хутора. Хутір мій недалеко того села, де жила й досі живе Мартуня, землі наші межа в межу.

Вернувся на хутір, якось пусткою несе від нього!.. Матуся померла, сестри пішли між люде; будинок похилився, на клуні солома попровалювалася, крокви світяться; у колодязі дубова соха струхла, а й товста ж була... в омшанику порожні вулики, а колись були з медом і з бджолами, теперечки чмелі та шершні живуть... Горожу кругом обнесено на топливо, хоч навкруги шумлять гаї. І верби на греблі повсихали. Не диво! Двадцять літ минуло, а двадцять літ у нас вік цілого покоління! Все старіє, один тільки час, хоч і швидко минає, а не старіє; він зате людей старить. І мене він зістарів, а може, й не один він, не без того, що й люде докладали рук...

Зістарився і пасічник мій Йасиль Чміль: покинув його чоловіком не старим, в силі, при здоров'ю, а тепер, он який згорблений; голова як лунь; борода в сметані; сам насилу переступає з ноги на ногу; підтоптався, охляв. Каже: і в нього було своє лихо; і він випив дві неповних: жінку поховав, сина взято в некрути, дочку видав заміж, здавалося, і добре видав, а вона взяла та й повісилася... Лишився Василь самотою: і бджоли перемерли, і любима його собака Ратуй — взяла та й здохла...

— А я ще вештаюсь,— говорив до мене Василь,— та вже недовго; бачу, що вже на божій дорозі стою, хури своєї чекаю... Та й ви, добродію, подалися: он — голова лиса; хтось на чолі ралом пройшов, лице — наче кленове листя під Покрову!.. А чи таким ви були, як... пам'ятаєте... ходили до Марти Михайлівни...

— Літа, Василю!..

— Еге! Літа... хіба ваші літа які? Літа... гм!" Знаю я літа... А Марта Михайлівна часто нагадує про вас, де тільки стрінемося — перше слово — про вас.

— Що ж вона? Жива-здорова?

— Дівує й досі... воно б, сказать, не то пора, а й пора перейшла, так наче замовлено: і женихів багацько було; траплялися і неабиякі люде! Присватувався і ваш шуряк; не пішла і за нього: удовець, бачте... Усе перебирала, вередувала, от і довере-дувалась; тепер рада б обіруч, хоч би й за старого, та ба!..— Василь хитро подивився на мене й додав: — Усе на вас сподівалася, а як почула, що й ви одружилися, то й остання надія пропала.

— А мати її, батько — живі? — питаю.

— Де там! Давно перемерли... сама собі живе; зубожіла вельми... Та ви б, може, поїхали, провідали її,

— А що ти думаєш? Справді, чи не поїхать.

— То-то б зраділа панночка!.. Поїхав.

Колись біленький, чепурненький будиночок Перепічки стояв тепер сумно, трохи похилившись; та такий корявий, рудий, не побілений... На широкому дворі, де красувалася шовкова трава, рута, рожі і море всяких квіток, там навалено тепер цілі ожереди тоненьких гілок, начухраних з березового хворосту. Перед рундуком розіслані рядна, на них проти сонця сохне квасоля; біля ряден сидить стара баба і пряде куделю, заткнувши за пояс гребінь. Ворота в двір замкнуті; в'їхать в двір не можна. Я одчинив хвіртку. Величезна чорна-чорна собака, що лежала біля ряден, почувши, що ляпнула у хвіртці клямка, прожогом кинулась до мене. Я мерщій хвіртку на клямку та й гукаю:

— Проведіть, бабусю!

— Ідіть, ідіть; не бійтесь; вона не порве: цу-цу! Цу-цу! Чухрай...— А Чухрай і вухом не веде та гавкає, сичеться до мене через хвіртку, аж скиглить.

— Чухрай!.. Чухрай! — гукала баба.— Не слухає, бодай він опрягся! Що ж отеє мені робити? Вража собака не слухає, а мені не можна од квасолі одійти, зараз свиня так і накинеться. Чухрай!

— Піди, Вівде, проведи,— озвався хтось із-за перелазу,— я й сама подивлюся за квасолею, іди швидше.

Баба взяла лозину і почала проганяти Чухрая.

— Чи дома Марта Михайлівна? — питаю я.

— А то ж де! Он вони біля перелазу. Ідіть, ідіть,.. Чухрай не займе.

На першому ступні рундука, на котрому інде —протрухли дошки, стояла моя Перепічка, в білій хусточці поверх голови. Глянув я на неї і здивувався: сам своїм очам не вірив. Боже мій! Невже ж отеє справді я бачу прежню Мартуню! Де ділося її свіже рожеве лице, де взялося у неї таке худе, жовто-зелене? Хіба у Мартуні були такі сині дуги під очима? Хіба у неї були отакі кістляві, засмалені, аж червоні руки? Та чи Мартуня се? Придивляюся, глянув в вічі... вона, вона — моя прежня Мартуня! її очі, її погляд; я пізнав ті очі, я почув той прежній погляд...

— Здорові були, Марто Михайлівно! — кажу до неї. Дивиться вона на мене, придивляється, пізнає...

— Що? — питаю.— Не пізнаєте?

— Коли б не вклепаться... пізнала! пізнала! по голосу пізнала...— з Мартуніних грудей вирвалося тихе глибоке зітхання.— Боже! Як же ви перемінилися! Просимо ж до хати... хата знайома вам,— і знов зітхнула.

Вступили в хату: шпалери полиняли; на помості скрізь лисини; на стелі руді плями, видко, що дощ пробивався в хату... двері перекосилися набік; у вікні — двох шибок нема; замісто них синій цукровий папір... цвіллю оддає...

Сіли... канап знайомий... Марта Михайлівна вставила в мене свої очі, жалібно хитала головою... мені здалося, що очі у неї вогкі.

— Не таким я вас знала, не таким! — говорила Мартуня, і знов здалося мені, що голос у неї тремтить, чується якась сумна, жалібна нота...— Та й постаріли ж ви як!.. І лисина...

на всю голову лисина!... А де ж ваші кучері? Чи в снігах, чи в степах? Ой, ой! Он і на вусах ікей!.. І я вже не та стала, ні!.. Ой літа, літа!..—

Перепічка зітхнула і спитала.— Чи давно ж ви приїхали в наші ліса? Чи надовго?

— Не знаю ще... може, і зовсім.

— Господь з вами! — аж скрикнула Марта Михайлівна, хрестячи мене, хто її знає нащо.— Де таки вам жить отут у наших вертепахі

— Чом же мені тут не жить? Ви ж живете.

— Я!.. Я що інше! Та й яке вже моє життя!.. Аби день до вечора! — Мартуня зітхнула і витерла очі.

— Що ж у вас нового? — спитав я і спитав ради тільки того, щоб що сказати, щоб мовчки не сидіти.

— Хіба за двадцять літ мало нового? Всього й не згадаєш... Коверзуна Йосипа знали — спитала Перепічка.

— Знав, а що?

— Пропав... літ десять був опікуном над Торбиними дітьми і худобою... ну, звісно... крав, переводив, шахрував сирітське добро, поки сироти росли, а виросли — кажуть: "Давай одчіт..." А який там одчіт, коли він все "опік"! Не дав; от його під суд та в тюрму засадили; посидів він, мабуть, більш півроку, та, видко, не смачно під замком; не дождався, доки суд вийшов; отрути приняв, миш'яку, чи що... От же затерли, зам'яли: причинна, кажуть, вдарила... Яка там причинна! Не хотів чоловік на Сибір іти — от і причинна... А Лісового Семена не забули?

— Ні, а що?

— Спився з кругу... в старцях тепер... І Теличка пропав: зазнався був, далі з жидовою знюхався; цукровий завод завів, винницю, став горілку гнати та всю худобу через барабан і перегнав... продали усе! Сам тепер же на Литві акцизником, жінка вмерла... На що вже добрий хазяїн був Чайка і той звівся, жебраком живе... усім тепер якось тяжко... усім не з медом!!

— Чому се так?

— Порядки нові пішли, от чому! Крестян одібрали; якесь земство завели; мирові суди; школи і все таке нове... найгірше ж без крестян... Ну, вже коли на те йшло, коли така вже царська воля — нехай, нехай би людей одбирали, та землі не займали... Земля наша, а то ще й землю пообрізували, що на наділи, а що на межування. Межовики зарізали нас без ножа... хто сміливий та з товстою кишенею, тому поодмежовували і гаї, і сіножаті, і чорнозем... знищили нас... А тут ще оте земство додає свого — нові налоги видумує: усе плати та плати; а з чого його взять? Крий боже, як тяжко стало жить! Не приведи, мати божа!..

— І вам тяжко?

— Мені?! Та мені ще вдесятеро гірше... Я наче муха в окропі. Хіба не знаєте? Сирота, одинока, зубожіла, доходів нема, було землі двісті десятин; сто на наділи одібрали; тридцять продала на прожиток... Аж ви пам'ятуєте — за покійного батька у нас карета була, на конюшні два шестерики стояло, упростяж їздили, а тепер драбинчастий віз, безклуба кобила, та й тієї нікому запрягти... Волів було три плуги, тепер і поганого назимка нема... корів було десять — усіх чума позабирала. Тяжко... Отеє збираюся продать останню землю і дворище та піду в черниці...

— Що ви, Марто Михайлівно! Чого вам у черниці?!

— Душу спасать... не можна тут жити; ні з чого жити...

— У вас же гаї такі добрі...

— Що гаї! Тепер гаї гниють; он гляньте, скільки надворі хмизу гине! Колись то все гроші були — тепер гниє. Привезуть березину з гаю, почухрають, цівка на дрова йде, а хмиз гниє, а колись за нього, добрі гроші платили...

— Хіба хто купував березові різки? — спитав я.

— Аякже! Ще як купували: і станові купували, і в земський суд, і в поліцію, особливо інвалідний начальник багато забирав.

— Нащо?

— Треба було, хіба не знаєте?.. Сікли... чи солдатів, чи злодіїв, чи просто людей... різки треба; от було — у нас і купують... А тепер — нащо, коли нікого сікти? Тепер, бачте, усі панами стали, бити не можна... Ох-ох! До чого воно все отеє доведе — один бог про те знає.

Замовкли. Здавалось, ні про що вже й розмовляти.

— Чи не купили б ви у мене сього добра? — спитала Перепічка, вказуючи пучкою на двір.

— Якого добра? Дворище?

— Ні, хворосту.

Я здвигнув плечима та й кажу:

— Нащо ж мені ті різки?

— Не все різки, між ними є й хворост.

— Та нащо ж він мені?

— В хазяйстві всяка річ згодиться; в доброго хазяїна ніщо не пропаде: на топливо або на що інше повернете... купіть! Дешево продам, по четвертаку б за віз оддала... купіть...

— Та нащо ж він мені,— одмагався я,— у мене свого лісу доволі.

— Знаю, знаю, але свій ще треба рубати, а се вже готовий, сухий... Може, на греблю треба.

— У мене греблі нема.

— Знайдете де приткнуть, аби охота була купить.

— Коли ж не треба.

— Шкода, велика шкода! А я думала... сподівалася, що хоч ви поможете мені, беззащитній сироті... аж бачу... пропаде хмиз, шкода! Може, знаєте кому порадить, щоб купив? На залізну дорогу чи не купили б?

— Там різок не треба.

— Тепер, кажуть, хворост в ціні... ви свій почім продаєте?

— Як до хворосту: і 4, і 5 карб, за сажень, так у мене ж настоящий хворост — дубовий та лісковий.

Поговорили ще трохи, я вже збирався додому, аж ось прийшла якась молодиця: очіпок набік, лице в сажі.

— Чи не пора пироги виймати з печі? — спитала вона Перепічку.

— Ох мені лихо! — скрикнула Марта Михайлівна.— Заговорилась та й забула! Пропали пироги, певно — перепеклися! А ти собі, Гапко, й байдуже! У!.. Чого очима блимаєш? Іди, іди та швидше виймай, вийнявши з печі — прямо в решето, та зараз же і прикрий подушкою... чуєш? Швидше-бо, швидше.

— Поспіємо.)— одповіла молодиця і повагом вийшла.

— Бачу, що вона занівечить мені пироги, треба самій. Вибачте. Я на одну годиночку,— з сим словом Марта Михайлівна потюпала в кухню.

А я глянув в сад: скрізь пустка, кропива, бур'яни аж гудуть, груші, яблуні, черешні наполовину повсихали... не весною життя, а зимою смерті віє од саду!..

— Чого се ви взялися за шапку? — сказала Перепічка, вернувшись з кухні.

— Пора до двора.

— І не думайте сього! Двадцять літ не бачилися, та так би то на годиночку. Ні, не пущу од пирогів. Зараз принесуть.

Та ж сама молодиця внесла повну миску гарячих пирогів.

— ПрошУ покорно! Призволяйтесь... сама місила,— говорила Марта Михайлівна, всаджуючи мене за стіл. Не з'їсти пирога — значить в саме серце вразить Марту Михайлівну. Я присунувся до пирогів, а вона підкладувала мені сметани і гордо розповідала, що ніхто в сусідстві не вміє пекти таких пирогів, як вона.

— Я чула: ви вже жонатий? — спитала Перепічка, пильно дивлячись на мене.

— Жонатий.

— А я й досі дівую... не вибрала до вподоби... сумно одній і стара вже стала, а не привикну... може б, якби більші достатки та менші налоги, то б...

— Со духи праведных скончавшася...— почулося десь недалечко.

— Се сусіду мого — Грицька Соломаху ховають,— промовила Марта Михайлівна.— Вічна йому пам'ять і царство небесне!.. Добрий він чоловік був, та чудний; так чудно і вмер... Ви не знали його?

— Не доводилося.

— Е, чудний був чоловік!.. Він з козаків. І що за вдачний чоловік був, так хто його зна, чи й є де другий такий! Нічому не вчився, а все знав: він і швець, і кравець, і маляр, і стельмах, і коваль, а як треба, так і піч складе. Землі власної у нього бігма! Він безбатченко, сирота; з себе вдатний, як вилитий, як намальований... у прийми пристав до багатирки. Жили нічого собі, а далі жінка візьми та й запий, почала по шинках ходить... Усе що на собі, до самої сорочки проп'є. Він її просить не пить, а вона ще гірше. Пила, пила, та й повіялась... Красива з себе була, рум'яна, статна. Стала повією. Станового причарувала до себе... Грицько догадався, давай сочить... підстеріг, застукав у клуні та дьогтем і вимазав становому голову, а жінці ні слова... дурний! Де б її сполосувать од шиї до п'ят, а він станового... хіба станового вина. От же прочув ісправник... станового взяли кудись у друге місто, а за Грицьком якусь провинність знайшли та й засипали нишком березової каші... З цього б то Грицько й собі запив та з перепою і богу душу оддав. Не виніс би то сорому... я сьому не вірю: великий там сором!.. Колись не так сікли, а прилюдно, на кобилі... Просто з дання спився: жінка піднесла...

У мене стиснуло в грудях: чи од пирогів Марти Михайлівни, чи од чого іншого... не скажу. Я взяв у руки шапку.

— Та посидьте-бо ще хоч трошечки,— упрошувала Марта Михайлівна.

— Ні, час додому.

— Коли ж побачимось?

— Будем живі — побачимось.

1873 р.